

TERBORG, Roland; GARCÍA LANDA, Laura (coord.) (2011).

Muerte y vitalidad de las lenguas indígenas y las presiones sobre sus hablantes.

Mèxic D. F.: Universidad Nacional Autónoma de México.

Centro de Enseñanza de Lenguas Extranjeras. 285 p.

Es tracta d'un volum coordinat pels professors Roland Terborg i Laura García Landa, de la línia de política i planificació de la llengua del Centro de Enseñanza de Lenguas (CELE) de la Universidad Nacional Autónoma de México (UNAM), Mèxic D. F. Consta de deu capítols, precedits per una introducció i conclusos amb un annex al final, el qual conté el model del qüestionari utilitzat en la majoria dels estudis de cas analitzats en cada capítol, així com un mapa de la República mexicana que indica on es localitzen geogràficament les comunitats estudiades. A les pàgines finals del volum hi trobem una breu descripció biogràfica de cadascun dels autors de cada capítol. A l'inici hi ha l'índex dels continguts i una nota d'agraïments dels coordinadors de l'obra.

En el capítol introductor i («La vitalidad de las lenguas indígenas en México: un estudio en tres contextos»), García Landa i Terborg presenten el volum que el lector té a les seves mans i el projecte del qual es desprèn i n'és resultat, un projecte desenvolupat en el marc del CELE de la UNAM que es marcava com a objectiu estudiar una tipologia de tres casos de comunitats amb llengües indígenes: comunitats en un context suburbà, comunitats en un context rural de fàcil accés i comunitats en un context rural de difícil accés. En aquest capítol se'ns presenta la metodologia seguida en la majoria dels estudis aplegats en el volum, basada en un qüestionari (consultable a l'annex) aplicat oralment a una mostra representativa dels parlants de la llengua indígena estudiada en cada cas amb l'objectiu d'investigar els usos i coneixements lingüístics de cada comunitat respecte de la seva llengua pròpia i de l'espanyol (seguint amb la nomenclatura utilitzada en aquesta obra, mantindrem l'ús de l'etiqueta *espanyol* o *llengua espanyola* per referir-nos a la llengua castellana). Un altre aspecte metodològic important que també s'explica en la introducció és que a l'hora de procedir al tractament i anàlisi de les dades, es van dividir els grups d'informants en tres blocs: grup A (joves, de 5 a 20 anys), grup B (adults, de 21 a 40 anys) i grup C (grans, de 41 anys i més grans). Això no obstant, no tots els estudis presentats a l'obra se cenyeixen estrictament a aquesta divisió d'edats. Els coordinadors, però, justifiquen que cada col·laborador hagi pogut tenir la llibertat de redefinir les edats de cada grup i comenten que, en qualsevol cas, els resultats obtinguts en cada estudi aporten tendències que són prou contrastables i comparables entre si. Finalment, encara en la introducció, es fa una crida emfàtica a la necessitat de dissenyar polítiques lingüístiques eficaces per tal d'assegurar el manteniment de la diversitat lingüística interna a Mèxic, un dels països lingüísticament més heterogenis del món.

Seguidament, en el capítol primer («Las presiones que causan el desplazamiento-mantenimiento de las lenguas indígenas. La presentación de un modelo y su aplicación»), Terborg i García Landa exposen un model teòric d'elaboració pròpia que anomenen *modelo de ecología de presiones* (en endavant, Model). És un model teòric ben elaborat i treballat a fons, el qual s'inspira clarament en els postulats del paradigma de l'ecologia lingüística (Bastardas, 1996). Com a tal, intenta entendre tots els elements que exerceixen qualsevol tipus de «pressió» a l'hora de determinar la tria i selecció d'un codi lingüístic en una interacció determinada entre dos parlants. Un dels primers elements que es destaca és el *poder*, entès com a aspecte important en el moment en què s'estableix una relació social. Es fa la distinció entre *poder* i *dominació* (la qual seria *abús de poder*, seguint Dijk, 1999). Segons els autors, el terme *ecología* no denota un estat de les coses «ideal», sinó més aviat canviant i en constant mutació. Per a ells, l'origen de les *pressions* es troba en l'*interès* de cada parlant; per tant, aquest és també un altre element important dins del Model. Terborg i García Landa parteixen del supòsit que l'origen de les accions socials es troba en l'interès dels interactuants a fer que el seu intercanvi sigui reeixit. Aquest interès està alhora influenciat per altres elements també importants en el marc del Model: les *necessitats* de les persones i les seves *ideologies*. Tot plegat configurarà en cada cas un *estat del món* particular, és a dir, un context propi en cada interacció social.

Finalment, els autors destaquen la *facilitat compartida* com a peça clau en tot l'entramat del Model. Segons ells, el fet que una interacció entre dos parlants sigui més o menys reeixida depèn clarament de les eines de què disposa cadascun d'ells. Com a eines s'entén no només la *competència lingüística* chomskiana, sinó també la *competència comunicativa* de Hymes (1981). Les actituds lingüístiques tenen també un pes específic important dintre del Model. Terborg i García Landa proposen que la *facilitat compartida* és generadora d'una de les pressions que és clau a l'hora d'explicar el desplaçament de les llengües indígenes a Mèxic: la *màxima facilitat compartida*. Aquesta pressió és la que tendirà a afavorir l'ús de la llengua espanyola entre les generacions més joves i la indígena entre les més grans. A la pàgina 54 s'adjunta una figura que descriu visualment el Model presentat per aquests autors.

En el segon capítol («La vitalidad de la lengua mixe de San Juan Bosco Chuxnabán») Isela Trujillo Tamez presenta els resultats del treball de camp realitzat a la localitat de Chuxnabán, Oaxaca. Després d'aplicar-hi el qüestionari base de la majoria dels estudis aquí aplegats, Trujillo Tamez troba que el *mixe* gaudeix d'una vitalitat relativament bona: segueix essent prou coneguda per la comunitat de parlants i usada també com a primera opció en contextos concrets, com ara el familiar i l'assembleari. No obstant això, l'autora també observa com l'espanyol és cada vegada més conegut per les generacions més joves i usat també entre ells. A més a més, l'emigració de membres de la comunitat a altres localitats de Mèxic o els Estats Units també desfavoreix el manteniment del *mixe*.

El capítol següent («La situación sociolingüística del mixe en San Lucas Camotlán»), una aportació de la mateixa Trujillo Tamez, ens presenta la situació també del *mixe* però en una altra localitat de Oaxaca, San Lucas Camotlán. Fent ús del mateix qües-

tionari i procediment, l'autora troba uns resultats similars als anteriors: la llengua *mixe* és força coneguda per la major part de la població, tot i que l'espanyol aniria penetrant entre les generacions més joves; alhora, el *mixe* segueix essent el codi usat prioritàriament en determinats contextos, no només els familiars o més privats. És una llengua valorada positivament pels seus parlants, la qual vehicula sentiments basats en la solidaritat. Convé afegir que, tant Chuxnabán com Camotlán són comunitats rurals de difícil accés, fet que ha de tenir un paper destacat en la configuració del context sociolingüístic d'aquestes localitats.

En el capítol quart («Resistencia y mantenimiento de la lengua p'urhépecha en Santa Fe de la Laguna, Michoacán»), Gabriel Rico Lemus presenta els interessants resultats del treball de camp realitzat en aquesta localitat de Michoacán, una comunitat rural de fàcil accés. Rico Lemus troba que tant el *p'urhépecha* com l'espanyol són extensament coneguts per tots els integrants d'aquesta comunitat i de totes les edats, tant si són joves, adults o grans. Es tracta d'un estudi interessant perquè, a més a més d'aportar un matís diferent a la tònica general de la resta dels capítols, ens ofereix extractes obtinguts d'entrevistes amb els informants de la localitat investigada. D'aquesta manera, el lector té un accés directe a la *pressió* que els coordinadors de l'obra han detectat com a *ideològica*, és a dir, en les ideologies lingüístiques dels parlants. Els resultats són també interessants perquè s'observa un manteniment relativament equilibrat de les dues llengües en contacte, amb un bon nombre de *pressions* (la facilitat compartida, les necessitats, les ideologies, els valors i les creences) que afavoreixen l'ús de la llengua indígena, malgrat que es tracti d'una població demogràficament petita.

Lourdes Neri és l'encarregada de presentar-nos el capítol cinquè («El desplazamiento de la lengua totonaca en la comunidad de Mecapalapa, Pantepec, Puebla»), el qual conté els resultats del treball de camp realitzat en aquesta localitat, una comunitat rural de fàcil accés. Neri troba que la vitalitat de la llengua indígena hi és força compromesa, atès que només el grup de persones grans (de 41 o més anys d'edat) demostren tenir-ne un coneixement més o menys alt i que, per contra, l'espanyol és plenament conegut per tota la població, independentment de la seva edat. L'ús de l'espanyol és també predominant en totes les edats, i només la gent més gran és la que manifesta fer servir mínimament el *totonaco* quan parlen entre ells.

Vera Bermeo signa el capítol sisè («La vitalidad del otomí en Santiago Mexquititlán, Querétaro»). El coneixement de l'*otomí* en aquesta localitat és relativament alt, atès que un nombre significatiu de la mostra indica que el parla (63 %) o bé el parla «poc» (13 %). Alhora, l'espanyol és també a bastament conegut per tota la població. Pel que fa als usos, però, és aquesta darrera llengua, l'espanyol, la que sembla que predomina com a codi d'interacció, especialment entre els membres de les generacions més joves; entre adults, l'*otomí* seria la llengua preferentment usada. L'autora conclou que la vitalitat de la llengua indígena és baixa, ja que la valoració que rep de part dels seus parlants és de caràcter negatiu. Per tant, les ideologies lingüístiques aquí juguen en contra de la llengua pròpia, les quals, combinades amb les necessitats i la facilitat compartida, afavoreixen que s'usi cada vegada més l'espanyol, especialment entre els membres de les generacions més joves.

En el capítol següent, el setè («La situación del otomí en San Cristóbal Huichochitlán del Estado de México»), Roland Terborg ens presenta la situació de la mateixa llengua analitzada per Bermeo en el capítol anterior, però en un altre context, el de San Cristóbal Huichochitlán, una comunitat de context suburbà. Concretament aquesta localitat es troba molt propera a la ciutat de Toluca, la capital de l'estat de Mèxic, la qual és un centre industrial i econòmic amb un pes important en el conjunt del país. Coincidint amb Bermeo, Terborg troba que la vitalitat de l'*otomí* en aquesta localitat és baixa o molt baixa. El coneixement de la llengua està gairebé reservat per als membres de les generacions més grans i també l'ús, ja que només l'empren ells per parlar amb membres de la seva mateixa edat. Quan ells s'han d'adreçar a membres de les generacions més joves fan servir predominantment l'espanyol. Per això, Terborg apunta que ha estat en les darreres dècades quan s'ha gestat el desplaçament de l'*otomí* a favor de l'espanyol, atès que fa uns quants anys la llengua que predominava com a codi d'ús més comú era, amb tota probabilitat, la indígena.

En el capítol vuitè («La vitalidad de la lengua náhuatl de Morelos: el caso de la comunidad de Xoxocotla»), Laura García Landa i Brenda Cantú Bolán exposen la seva anàlisi de la vitalitat de la llengua náhuatl a Xoxocotla, una comunitat suburbana propera a la ciutat de Cuernavaca, capital de l'estat de Morelos. Segons els resultats obtinguts, les autores detecten també aquí una tendència marcada al desplaçament de la llengua indígena i al canvi lingüístic cap a l'espanyol. Només les generacions més grans són les que declaren tenir coneixements del náhuatl, i el percentatge d'ús de l'espanyol és predominant en tots els àmbits.

El darrer estudi de cas presentat en aquest volum és el que aporta Virna Velázquez en el capítol novè («El desplazamiento del matlazinca en el Estado de México»). Les dades que aporta aquesta autora concorden amb la tònica general de la majoria dels casos analitzats pels altres autors del volum: un coneixement i ús de la llengua indígena restringit a la població adulta i gran de la comunitat, llengua que és substituïda per l'espanyol entre les generacions més joves, els quals ja parlen poc la llengua pròpia o només l'entenen, però no la parlen. L'autora aporta una reflexió interessant en les seves conclusions, aplicable de manera transversal en la majoria dels processos en els quals es busca capgirar el canvi lingüístic: «Tales estrategias [promoció d'un ús més ampli de la llengua pròpia i de la transmissió intergeneracional] deben incluir beneficios tangibles para los miembros de la comunidad; de otra forma, la importancia de la lengua quedará sólo en una ilusión y seguirá desplazándose hasta el día en que finalmente se pierda» (p. 256).

En el darrer capítol de l'obra («La máxima facilidad compartida como presión determinante»), a tall de conclusió, Terborg i García Landa proposen una fórmula matemàtica mitjançant la qual es pot calcular el pes de la *màxima facilitat compartida*. Prenent els estudis presentats anteriorment, els quals han utilitzat el mateix qüestionari i han aplicat la mateixa divisió de grups d'edats, s'observa com aquesta *pressió* tendirà a afavorir l'ús de la llengua indígena entre els grups generacionals de més edat, mentre que, per contra, afavorirà l'espanyol entre els més joves. Per reforçar l'argument, s'aporten dades d'altres estudis de distintes comunitats (per exemple, de llen-

gües maies, del Yucatán) que no s'han pogut presentar encara en el marc d'aquesta obra, ja que es troben en procés d'elaboració, però que vindrien a indicar la mateixa tendència.

En conclusió, es tracta d'una obra que aporta dades empíriques originals d'un valor important, ja que permeten al lector fer-se una idea de les tendències generals que presenten les comunitats amb llengües indígenes a Mèxic: una marcada bilingüïtzació de les generacions de més edat i una tendència al monolingüisme en espanyol per les més joves. Alhora, però, cal fer notar algunes consideracions necessàries. Primerament, pel que fa a les dades i l'instrument emprat per obtenir-les, val a dir que són pocs els autors que deixen clara l'advertència que estan treballant amb dades declarades, amb les reserves que, com sabem, cal prendre sempre amb aquest tipus de dades. Pel que fa al qüestionari, se'ns explica que va ser aplicat de manera oral pels investigadors mitjançant una breu entrevista amb els informants de cada localitat, fet necessari per facilitar l'obtenció de dades. Això no obstant, no sempre s'acaba d'explicar com es va aconseguir tenir accés als informants i en quina llengua va dur-se a terme l'entrevista, si en espanyol o en llengua indígena. Indubtablement, el fet que una persona de fora de la comunitat, possiblement amb trets físics diferents, demanés el tipus d'informació buscada de ben segur que ha d'haver exercit alguna influència en les dades obtingudes.

En segon lloc, pel que fa als objectius de l'obra, es diu que l'objectiu principal és aplicar el model d'ecologia de pressions per a l'anàlisi de casos concrets de comunitats amb llengües indígenes. La majoria dels capítols tenen una estructura similar: introducció i breu descripció històrica de la llengua i la comunitat estudiades, presentació de les dades i lectura dels resultats a la llum de la teoria proposada pel Model. Aquest Model, però, tal com es presenta, és un entramat complex de conceptes i nocions abstractes, mentre que els estudis aplegats en el volum, en canvi, aporten principalment només dades declarades sobre els usos i coneixements lingüístics de les comunitats estudiades. En altres paraules, a vegades l'aplicació del Model fa la sensació de ser una mica forçada, fet que pot conduir alguns autors a arribar a conclusions no sempre ben fonamentades amb les dades presentades. A més a més, si el Model posa èmfasi en els *interessos* de les persones, els quals estan influenciats per les seves *necessitats* i *ideologies*, tenim poc accés a aquests elements. Només en un dels casos, Gabriel Rico aporta alguns extractes d'entrevistes el contingut de les quals ens permet veure com es vehicula el valor del *p'urhépecha* a la localitat estudiada per ell. Seria recomanable, doncs, que per a estudis futurs es tingués en compte aquest aspecte i s'incloguessin extractes d'aquest tipus de totes les comunitats indígenes estudiades.

Finalment, el cas de la comunitat *p'urhépecha* estudiada pel mateix Gabriel Rico ens permet fer un comentari sobre el Model en si. A Santa Fe de la Laguna, Michoacán, Rico ha trobat que la llengua pròpia i l'espanyol coexisteixen de manera prou equilibrada, malgrat el poc pes demogràfic de la comunitat. La majoria de la població coneix les dues llengües i el *p'urhépecha* és positivament i favorable valorat pels seus parlants; no representa cap estigma, més aviat al contrari. Hi ha, doncs, pressions que afavoreixen l'ús de la llengua pròpia, però sense haver de descuidar l'espanyol, llengua

que necessitaran per a les comunicacions exogrups. Destaquem aquest exemple perquè el model d'ecologia de pressions, per la mateixa metàfora que utilitza d'uns elements que «pressionen» i «desplacen» una llengua a favor d'una altra, a vegades pot jugar en contra d'una visió analítica i més objectiva de les situacions analitzades. En aquest sentit, semblaria que el Model recull i fa seva la idea del *conflicte lingüístic* aracilià, en què perquè una llengua «avanci» en certs àmbits d'ús, una altra ha de «retrocedir». En el moment actual d'elevat grau de diversificació i heterogeneïtat etnolingüística mundial, potser sembla més adequada la proposta que ens ofereix el *paradigma de la complexitat* tal com el descriu Morin (1994) per a les ciències humanes i socials, pensant en *i*, adjuntivament, més que no pas en *o*, de manera disjuntiva. Tal vegada aquesta podria ser una proposta que els autors podrien sospesar per a futures formulacions del Model.

En definitiva, però, es tracta d'un volum d'un valor important tant a escala local, aportant informació rellevant per mirar de millorar la situació de les comunitats amb llengües indígenes a Mèxic amb polítiques lingüístiques eficaces, com també des d'una perspectiva global, per a la teorització sociolingüística general. Sens dubte, l'obra haurà de ser un punt de referència obligat per a qualsevol estudiós interessat en la situació de les comunitats aquí analitzades, així com d'altres en contextos semblants.

BIBLIOGRAFIA DE REFERÈNCIA

- BASTARDAS I BOADA, Albert (1996). *Ecologia de les llengües: Medi, contactes i dinàmica sociolingüística*. Barcelona: Proa: Enciclopèdia Catalana.
- DIJK, Teun A. van (1999). *Ideologia: Un enfocament multidisciplinari*. Barcelona: Gedisa.
- HYMES, Dell (1981). *Foundations in sociolinguistics: An ethnographic approach*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press.
- MORIN, Edgar (1994). *Introducción al pensamiento complejo*. Barcelona: Gedisa.

Josep SOLER CARBONELL
 Universitat de Tartu
 Universitat de Tallinn